

Sandi Volk

Italijanski begunci iz Istre kot subjekt »propagande italijanstva« v Italiji in »nacionalne bonifikacije« v Trstu v letih 1945–1954

Predavanje v Zgodovinskem društvu Ljubljana, 29.5.1997

Optanti, profughi ali esuli?

Politična »uporabnost« problema prebivalstva, ki se je po drugi svetovni vojni izselilo iz t.i. »territori ceduti alla Jugoslavia« (se pravi »Jugoslaviji odstopljenih teritorijev«, kot jih še danes evfemistično nazivajo italijanske uradne ustanove) se jasno kaže že pri samih definicijah teh ljudi. V slovenski in italijanski javnosti, a tudi med zgodovinarji, se namreč uporabljajo za iste subjekte različni izrazi, ki povsem drugače (in celo nasprotno) opredeljujejo in vrednotijo begunsko izbiro.

V bivši Jugoslaviji so uradni forumi problem odhajanja dela (predvsem italijanskega) prebivalstva iz Istre skušali prikazati v nedramatični luči in ga uokviriti v meje normalnih povojnih fenomenov. Temu namenu ustreza izraz »optanti«, ki poudarja neprisiljenost izseljenske izbire, ki je temeljila na klavzulah mednarodnih pogodb. Preprosto: kdor je odšel, je optiral za eno od dveh možnosti, enako kot tisti, ki se je odločil da ostane.

V Italiji pa sta se uveljavila dva izraza: profughi in esuli. Prvi (profughi = begunci) je označeval vse povojne razseljene osebe, ne glede na vzroke njihovega begunstva, in torej ni priznaval nikakršne posebnosti istrskim beguncem (ki so bili definirani le z dodajanjem pridevnikov »istriani«, »della Zona B« in podobno). Čeprav so ta izraz uporabljale tudi italijanske uradne ustanove in organizacije beguncev, je bil lasten predvsem levičarskim krogom. Odgovarjal je prikazovanju beguncev (potem, ko so jih dolgo časa imeli kratko malo za fašiste) kot zavedenih oseb, ki so se izselile predvsem, ker so nasledle propagandi italijanskih vladnih krogov o ugodnostih, ki naj bi jih čakale ob njihovem prihodu v Italijo. Tudi kasneje (po kominformovskem razdoru in prevrednotenju »titoizma« s strani KPI) italijanski komunisti, kljub spremenjenemu odnosu, niso priznavali kake posebne »patriotične« vrednosti njihovi odločitvi.

Povsem drugačen pa je pomen izraza esuli (slov. ezuli), ki se je najbolj uveljavil v medijih in ga uporabljajo istrske begunske organizacije. Navezan je na pojem eksila, torej ne le begunstva iz materialnih vzrokov (posledice vojnih dogodkov, opustošenja teritorija, želje po boljšem zaslužku, ipd.) ampak iz »višjih«, »plemenitejših« vzgibov; v tem primeru ohranitve nacionalne identitete in katoliške vere. Ezulstvo, eksil, je pa tudi prehodno stanje, ki dopušča upanje v vrnitev, ko se bodo razmere spremenile. In vse to nedvomno ustreza revanšističnim nazorom dobršnega dela organizacij, ki si lastijo predstavništvo istrskih ezulov. Danes ta beseda označuje v Italiji izključno istrske (in dalmatinske) begunce, in to seveda čistokrvne Italijane. V krogih begunskih organizacij in nacionalistične italijanske javnosti je okoli beguncev nastal specifični besednjak. Napaja se v katoliškem izrazoslovju (mučeništvo, eksodus, ...) in izraža neločljivo spojenost katolištva in italijanstva kot glavnih vodil izseljenske izbire beguncev in temeljev njihove posebne identitete. Ti krogi so pa tudi tisti, ki ezule izkoriščajo v politične namene.

Propaganda italijanstva

Zgodba o propagandnem izkoriščanju beguncev se prične že med vojno. Pred očmi je namreč treba imeti dejstvo, da so bile špekulacije okoli ezulov vedno tesno povezane s tematiko o

fojbah, o »genocidu« nad Italijani v Istri in Dalmaciji, ipd. Poleg tega, da so bile fojbe od vsega začetka prisotne v begunskem časopisju, je prav ena od glavnih ezulskih organizacij – Vsedržavno združenje Julijska Benečija in Dalmacija (Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, ANVGD) – dala leta 1961 pobudo za postavitve obstoječega spominskega obeležja pri bazo-viškem »šohtu«. Seveda pa so bile in so ezulske organizacije med glavnimi sponzorji vseh spominskih svečanosti ter publicističnih in drugih pobud v zvezi s fojbami.¹

V tem okviru se nam kampanja o fojbah kot poskusu nacionalnega iztrebljenja Italijanov, ki se prične predvsem v lokalnem fašističnem časopisju takoj po 8. septembru 1943, kaže kot predigra kasnejših špekulacij. Njen namen je bil predstaviti soočanje fašizem-antifašizem na nacionalne osnove (Italijani proti Slovanom) ter tako v imenu »obrambe italijanstva« pred slavokomunizmom (ki naj bi bil nevarnejši od samega nacizma) skušati strniti italijansko čuteče prebivalstvo okoli reorganiziranega »republikanskega« fašizma. Nedvomno pa je ta kampanja med italijanskim prebivalstvom Istre pripomogla tudi k ustvarjanju ozračja negotovosti pred možnimi posledicami vojaške zmage partizanov; ozračja, ki je toliko prispevalo k povojnemu izseljevanju.² Vzporedno s tem so se v osrednjem časopisju Mussolinijeve republike pojavljali članki o nujnosti premoščanja razkola med Italijani v imenu obrambe nacionalnih interesov na Vzhodni meji.³ Ta naziranja niso bila lastna le fašistom in niso ostala le na papirju, saj so v poskuse ustvarjanja enotne protislovanske in protikomunistične fronte bili vpleteni, poleg predstavnikov vladnih organov Salojske republike in njenih vojaških formacij (predvsem X Mas), tudi – in to kot pobudniki – deli kraljeve vlade (s samim ministrskim predsednikom Bonomijem), del vodilnega kadra partizanske divizije Osoppo, tržaški CLN (Odbor narodne osvoboditve)⁴ in drugi.⁵ V ta kontekst se postavlja tudi prvi, »črni val« beguncev, ki ga sestavlja množica s fašizmom najbolj kompromitiranih oseb, ki se v glavnem preselijo v notranjost Italije.

Če je to bila predigra, se prava igra začne leta 1946, ko postane problem beguncev tudi številčno pomembnejši. Proti koncu leta se namreč prične masovno izseljevanje iz Pulja, ki zahteva od vladnih oblasti večjo načrtnost in usklajenost podpornih pobud. Istrski begunci pa so postali vredni posebne pozornosti s strani italijanske vlade (ali, kot bomo videli, njenega dela) že na začetku istega leta. Do tedaj so jih obravnavali skupno z vsemi ostalimi razseljenimi osebami in so bili dani v skrbstvo Ministrstvu za povojno pomoč, ki ga je vodil komunist Sereni. Takrat pa se s temi – sedaj posebnimi – begunci prične ukvarjati tudi novoustanovljeni Urad za Julijsko Benečijo (Ufficio per la Venezia Giulia) pri Notranjem ministrstvu. Urad je imel kot glavno nalogo »propagando italijanstva« (tako se je glasila njegova glavna bilančna postavka), kar je pomenilo podpiranje vseh ustanov, organizacij, osebnosti in pobud, ki so delovale v prid italijanske pripadnosti Julijske Krajine – in to ne glede na njihovo nazorsko opredelitev. V to dejavnost so vključeni tudi begunci, ki jim Urad preko mreže begunskih organizacij, ki jih pomaga organizirati in centralizirati, nudi dodatne denarne podpore (poleg tistih Ministrstva za povojno pomoč). V naslednjih letih sta bila Ministrstvo za povojno pomoč in Urad za Julijsko Benečijo ukinjena, »propaganda italijanstva« in begunci pa so prešli v izključno pristojnost Urada za obmejna področja (Ufficio per le Zone di Confine), ki so ga ustanovili pri samem Predsedstvu Ministrskega

¹ Glej »L'Arena di Pola« (dalje AP) 31.10.1961.

² Spazzali Roberto, *Foibe. Un dibattito ancora aperto*, Trieste, Lega Nazionale, 1990, str. 133–152.

³ Spanò Roberto, *La stampa quotidiana in Italia e l'esodo Istriano*, v Marco Galeazzi (a cura di) *Roma-Belgrado. Gli anni della Guerra Fredda*, Longo editore, 1995, str. 151–174.

⁴ Comitato di Liberazione Nazionale (Odbor narodne osvoboditve). Sestavljali so ga predstavniki antifašističnih strank (na koalicijski in paritetni osnovi) in je bil vrhovni politični (in do neke mere tudi oblastni) organ italijanskega odporniškega gibanja v zasedenih predelih Italije. Iz tržaškega CLN, ki si je nadel ime CLN za Julijsko Benečijo ter si je lastil vlogo vrhovnega CLN za celo Julijsko Krajino, je kaj kmalu izstopila KPI, ki je izbrala pot sodelovanja z OF in KPS. CLN iz Pulja in CLN za Istro (o katerima bo govora kasneje) pa sta nastala po vojni brez predstavnikov KPI. Njun glavni cilj je bil doseči pripadnost Istre (oz. Pulja) Italiji.

⁵ Pupo Raoul, *L'Italia e la presa del potere jugoslava nella Venezia Giulia*, v Valdevit Gianpaolo (a cura di), *La crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica*, Quaderni dell'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1995, str. 93–142. Glej tudi Kersevan Alessandra, *Porzus, dialoghi sopra un processo da rifare*, I Quaderni del Picchio, Edizioni Kappa Vu, 1995, Bologna.

sveta, da bi mu zagotovili večjo učinkovitost pri usklajevanju podpornih posegov raznih ministrstev. Gradnja in uprava stanovanj, dijaških domov, domov za ostarele, sanatorijev, skrb za štipendiranje dijakov in študentov ter zaposlovanje beguncev pa so bili dodeljeni Ustanovi za podporo istrskim in dalmatinskim beguncem (Opera Assistenza Profughi Giuliani e Dalmati – OAPGD), ustanovi moralnega značaja, katere ustanovitelji so bili vidni italijanski politiki (med njimi De Gasperi) in poslovneži. Pri njenem financiranju so bile poleg države soudeležene tudi glavne italijanske privatne in državne industrijske in finančne družbe, ki so ustanovi nudile tudi druge vrste pomoči (npr. prirejanje poklicno-izobraževalnih tečajev). V letu 1952 je tako npr. OAPGD od raznih dobrotnikov dobila 96 milijonov Lit. samo za gradnjo stanovanjskih blokov. Med drugimi so ta denar prispevali Confindustria (Zveza industrijcev), Fiat, Banca d'Italia, Assicurazioni Generali, Pirelli, Montecatini ter Edison.⁶

Vladni krogi so, kot že rečeno, tudi spodbudili nastanek begunskih organizacij, kot izključnih predstavnic beguncev in sogovornic vlade pri sprejemanju ukrepov, ki so se tikali njihovih varovancev, kar so potrjevali tudi razni zakonski ukrepi vlade. Kot primer naj navedem dekret 9.9.1947 št. 885, ki je pravico dodeljevanja begunskega statusa namenil prefektom, ki pa so morali predhodno obvezno povprašati za mnenje begunske organizacije.⁷

Kljub sporom, ki so se zaradi konkurence glede predstavnštva ezulov, načina vodenja organizacij ter osebnih in političnih razhajanj od časa do časa razplamtevali v ezulskih organizacijah, pa jim je uspelo v Italiji v nekaj letih iz raznih spontanih begunskih odborov (prvi so nastali še med vojno) zgraditi dokaj enotno prej omenjeno Vsedržno združenje Julijska Benečija in Dalmacija.⁸ V ANVGD, ki je bilo krovno združenje, so bila vključena razna krajevno (po krajih izselitve) opredeljena društva (Rečanov, Puljčanov, ipd.). Ob njem so nastale številne strokovne, interesne, borčevske in druge organizacije, ki so jih ustanovili na novo ali pa so bile le oživitve v domačih krajih obstoječih društev, kot npr. združenje lastnikov zapuščene lastnine v »odstopljenih teritorijih«, združenje Julijskih podjetnikov, Legija bivših D'Annunziovih prostovoljcev, Združenje uslužbencev italijanskih krajevnih ustanov v odstopljenih teritorijih, domoznanstveni društvi za Istro oz. Reko, Jadranska tiskovna agencija, Labinsko delavsko podporno društvo ter cela vrsta športnih in kulturnih društev ter krožkov.

Kot vodilno osebje teh organizacij so seveda potrebovali zanesljive kadre, »italianissime« in neoporečne antikomuniste. Na krmilo so prišli predvojni in medvojni fašistični⁹ (iz vrst prvega, črnega vala beguncev) in ne-fašistični (prej kot antifašistični) vodilni sloji. Uporabljam izraz ne-fašistični, ker so bili to v glavnem člani predvojnega italijanskega istrskega malomeščanskega in meščanskega vodilnega sloja, ki se je ob fašističnem prevzemu oblasti umaknil (ali je bil odrinjen) iz političnega življenja, ker ni odobral najbolj grobih, totalitarnih in folklorističnih potez režima, ni pa zavračal njegovih ciljev. Mnogi izmed teh so fašistično gibanje ob njegovem nastajanju podprli in mu bili ob strani. Drugi so pa celo sprejeli ugledne, a manj izpostavljene funkcije v sklopu režima, ki pa so ga zapustili, ko je po juliju 1943 veter zapihal v drugo smer. Obstajale so seveda častne izjeme, ki so se prilagodile politiki pozabljanja nasprotij, vendar so bile kaj kmalu odrinjene v stran (ali se same umaknile).

Veliko vlogo, predvsem pri ohranjanju tradicije, je odigrala duhovščina, katere ugled se je močno okrepil med vojno, ko je cerkev (p)ostala edina trdna in gotova tradicionalna oblast (predvsem moralna, a tudi materialna) in tako zapolnila praznino, nastalo ob razsulu državnega aparata po 8. septembru 1943.¹⁰ Duhovniki, ki so zapustili Istro skupaj s svojimi verniki, so v

⁶ Glej npr. dopis OAPGD 12.2.1953 v fasc. 135 fonda Archivio di Stato di Trieste – Commissariato Generale del Governo (AST-CGG) in priloženo poročilo o dosežkih ustanove v letu 1952.

⁷ O zakonskih ukrepih v prid beguncev glej Colummi Cristiana, Ferrari Liliana, Nassisi Gianna, Trani Germano, *Storia di un esodo – Istria 1945–1956*, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel F.- V. G., Trieste, 1980 (dalje *Storia di un esodo*), str. 579–650.

⁸ V Trstu je bila situacija, kot bomo videli, nekoliko drugačna. O ustanovnem kongresu ANVGD (tedaj še Associazione Venezia Giulia e Zara – Združenje Julijska Benečija in Zadar) glej AP 7.7.1948.

⁹ Antonio Cattalini, vodilni član ANVGD v Trstu in Gorici, se je kar sam označeval za fašista. Glej Dassovich Mario, *Dopoguerra a Trieste*, Del Bianco, Udine, 1996, str. 264.

begunstvu obdržali svojo vlogo in jo še okrepili, saj so nekateri postali varuhi zgodovinskega spomina ezulov (pater F. Rocchi). Liki mons. Santina (ki je bil Istran) in mons. Radossija (bivšega puljskega škofa, ki je tudi sam odšel v begunstvo, ko je Pulj pripadel Jugoslaviji), njihova krepko poudarjena identifikacija z usodo beguncev, močna verska zaznamovanost praktično vseh momentov družabnosti begunskih skupnosti (z oživiljanjem verskih tradiciji iz domačih krajev), pomoč, ki so jo beguncem nudile razne katoliške in vatikanske ustanove, vse to je vpliv cerkve, in predvsem ezulskih duhovnikov, še povečalo.

Kar je družilo ta relativno heterogen vodilni kader, je bilo poudarjanje večvrednosti italijanstva, neločljivo povezanega s katolištvom, nad vsem drugim, antikomunizem in šovinistično gledanje na Slovence in Hrvate. Usmerjenost ANVGD in drugih begunskih organizacij v Italiji je bila (in je) izrazito revanšistična in hipernacionalistična, »premoščanje fašizma in antifašizma« pa je privedlo celo do tega, da je bil dolgo časa na čelu ANVGD Libero Sauro, sin nacionalnega heroja Nazaria Saura in istrski fašistični veljak pred 8. septembrom 1943 in po njem. Sauro je bil predsednik ANVGD, s kratkimi presledki, od decembra 1954 do maja 1962, njegova preteklost pa očitno ni bila ovira, da bi ga leta 1955 oz. 1957 ne sprejela na uradne pogovore predsednik vlade oz. predsednik republike.¹¹ Kasneje so ga nadomestile bolj sprejemljive osebnosti, vendar to ni spremenilo temeljne usmeritve združenja.

Tako se je ustvarila navidežno paradoksalna situacija: italijanski vodilni sloji v Istri, ki so si konsenz v domačih krajih že v avstrijski dobi gradili na temelju šovinističnega nacionalizma, ki je ob spremembi razmerja moči med nacionalnimi skupnostmi moral nujno privedi do povračilnih ukrepov, so kot prvi zapustili domače kraje, se v izseljenstvu prelevili v vodilne osebnosti begunskih organizacij in tako tudi v begunstvu obdržali svoj vodilni družbeni položaj ter nadaljevali s staro politiko. Krog je bil sklenjen: sokrivci izseljenske usode dela istrskega prebivalstva so postali voditelji in skrbniki ezulov!

Nekoliko drugače je bilo v Trstu, ki je bil do leta 1954 pod anglo-ameriško upravo in torej (vsaj v določeni meri) ločen od ostalega italijanskega konteksta. Do Londonskega memoranduma (in še dlje) je tu, kljub prisotnosti delegacije ANVGD, bil izključni predstavnik beguncev CLN za Istro. Ta je nastal takoj po vojni kot koalicija italijanskih vladnih strank (po zgledu vsedržavnih CLN, a brez KPI) iz skupin mlajših in s fašizmom nekompromitiranih v Trstu prisotnih Istranov. Dolgo časa je lahko računal tudi na mrežo zaupnikov (seveda tajnih) v Istri. Kaj kmalu je postal privilegiran sogovornik italijanske vlade glede beguncev, predvsem tistih v Trstu. Kader CLN za Istro je bil mlajši, v glavnem brez politične preteklosti in antifašistično usmerjen, kar je privedlo do ostrih polemik z ANVGD zaradi težnje slednjega po rehabilitaciji fašizma.¹²

Kljub nasprotstvu pa je vendar bilo na prelomnih političnih volitvah aprila 1948 za vse begunske organizacije prvenstveno preprečiti zmago levičarske Ljudske fronte in ne razpršiti antikomunističnih glasov. Zato so podprle italijanske vladne stranke. Ta izbira je bila nagrajena že dan po volitvah, 19.4.1948, ko je vlada izdala zakonski odlok št. 556, ki je med drugim določal, da lahko dobijo status begunca (in s tem povezane ugodnosti) vse osebe, ki so do 10.6.1940 imele stalno bivališče v odstopljenih teritorijih in so te kraje zapustile ali se tja iz političnih in vojnih razlogov po 8. septembru 1943 niso mogle vrniti. Patriotične zasluge pri obrambi italijanstva so bile tako priznane tudi najtežje kompromitiranim fašističnim funkcionarjem in aktivistom, ubežnikom »črnega vala«. Begunski status pa so lahko dobili tudi taki, ki so Istro ali Dalmacijo zapustili že mnogo prej, celo pred vojno!

¹⁰ Glej Blasina Paolo, *Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938–1945*, Quaderni dell'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1993.

¹¹ O prisotnosti starih in novih fašistov v ANVGD in o njegovi usmeritvi glej zbornik *Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945–75*, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trieste, 1977 (dalje *Nazionalismo e neofascismo ...*), str. 316–319. O fašistični prisotnosti v ezulskih organizacijah, predvsem v Trstu, glej str. 283–356. O liku Libera Saura in njegovega brata Itala glej str. 726.

¹² Glej npr. La Voce Giuliana (dalje VG) 16.3. in 16.8.1958.

Po prestani nevarnosti, da bi komunisti prišli na oblast, raste v ANVGD težnja po avtonomiji od vladnih strank, kar pa ni preprečilo, da bi bila organizacija deležna državne denarne pomoči in uradnih priznanj. Polemika z vlado in s CLN za Istro se je razplamtela po Londonskem memorandumu, ki ga je CLN za Istro, čeprav s težkim srcem, sprejel kot neizbežnega, medtem ko ga je ANVGD smatralo za kapitulantskega. CLN za Istro je politično predstavništvo beguncev prepuščal vladnim strankam (predvsem najmočnejši, Krščanski demokraciji). ANVGD pa se, po eni strani, predvsem po letu 1954, ni vezalo izključno na vladne stranke (ki jih je pogosto dolžilo udinjanja slovanstvu in izdaje italijanskih interesov), ampak je legitimnost predstavljanja interesov beguncev priznavalo tudi neofašistom (ločnici sta bili antikomunizem in šovinistična obramba italijanstva).¹³ Po drugi strani pa je težilo k prevzemanju avtonomne politične vloge. Na administrativnih volitvah v Gorici leta 1952 sta npr. ANVGD in MIR (Movimento Istriano Revisionista = Istrsko revizionistično gibanje, kot se je po prihodu v Gorico preimenoval CLN iz Pulja) predstavili »ezulsko« kandidatno listo, ki je enega svojega predstavnika uspela tudi izvoliti.¹⁴

Vendar je ANVGD skušalo svojo politično vlogo razširiti tudi preko ozko begunskega okvira. Begunci, ki so s svojo izbiro dokazali, kaj pomeni biti patriot, naj bi bili katalizator, ki naj bi uspel strniti vse sile reda in revanšizma za preobrazbo nacije in njeno veličino.¹⁵ V glavnem se je ta načrt izjalovil in je ANVGD postalo neke vrste najekstremnejše, a tudi najzanesljivejše orodje vlade pri obrambi »italijanskih interesov«. Kljub razhajanjem pa sta organizaciji stremeli k istim ciljem: zaustaviti prodor komunizma in slovanstva. Razlike so bile v tonih in pristopu: medtem ko je ANVGD javno razglašalo svoje cilje, je CLN za Istro z veliko previdnostjo te cilje dejansko uresničeval.

Ustvarjeni aparat državnih ustanov in begunskih organizacij je, tudi prek zakonskih določil, uveljavil (in skrbno negoval) popoln monopol nad begunsko problematiko, saj je bila množica beguncev povsem odvisna od njega (od izdaje begunskega dokazila do preskrbovanja stanovanj in dela), in je ezule klientelarno vezal na italijanske vladne stranke, ki so, čeprav včasih z veliko zamudo, skrbele za specifično (in mestoma privilegirano) zakonsko ureditev njihovih problemov.

Begunci so tako že konec leta 1946 postali uporabni na političnem področju. S poenostavljanjem vzrokov zapuščanja domačih krajev, z enačenjem raznih begunskih valov, z raztegovanjem pojma begunca ter z objavljanjem nepreverljivih števil o »eksodusu« se je pričela mitizacija begunske izbire in njenega obsega. Predstavljena kot plebiscit italijanstva (plebiscito d'italianità) je begunska izbira postala sredstvo pritiska italijanske zunanje politike na zahodne zaveznike za čim ugodnejšo rešitev vprašanja razmejitve z Jugoslavijo. Ezuli pa so postali tudi predmet notranjepolitične konfrontacije, ki je na začetku potekala v sami vladi narodne enotnosti, ki so jo sestavljale stranke bivšega CLN. Desne in sredinske sile so v vse ostrejši politični konfrontaciji z levico (kar je privedlo do njene izključitve iz vlade spomladi 1947) za doseganje konsenza izkoriščale nacionalno čustvovanje. Nasproti razredno karakteriziranim vrenjem, ki so zajela italijanske ljudske množice, so sile, ki so stremele k vrnitvi k ustaljenim družbenim razmerjem, postavljale mobiliziranje množic (predvsem malomeščanskih) okoli nacionalističnih gesel. Glavno orodje teh prizadevanj je bila vsekakor vzhodna meja in z njo neločljivo povezano vprašanje beguncev. Predvsem puljski »eksodus«, ki je že leta 1949 prišel na kinematografske zaslone s filmom »La città dolente« (Trpeče mesto), je močno odjeknil v medijih, ki so povzeli propagandne prvine salojskega fašističnega tiska. Miti fojb in protiitalijanskih grozodejstev »slavokomunistov« so bili predstavljeni kot glavni vzroki izseljenke izbire Italijanov iz Istre in Dalmacije. Begunci, ki naj bi bili zapustili domače kraje za ohranitev italijanstva, a tudi

¹³ Glej npr. AP 3.6. in 24.6.1953.

¹⁴ Glej AP oktobra, novembra in decembra 1952 ter januarja 1953.

¹⁵ Glej npr. članka »Movimento istriano revisionista o movimento italiano revisionista?« (Istrsko ali italijansko revizionistično gibanje ?, AP 4.2.1948), ki se nanaša sicer na MIR, in »Necessaria all'ANVGD la ricerca d'una particolare funzione politica« (Za ANVGD je potrebno poiskati posebno politično funkcijo), AP 18.7.61.

tradicionalnih vrednot (katolištva) in družbenih odnosov (saj so okusili, kaj pomeni komunizem), so postali glavno orodje protikomunistične propagande.¹⁶

Poleg propagandne pa so begunci v notranji politiki dobili tudi konkretnejše »uporabe«. Že v pripravah na množično izselitev iz Pulja se je v italijanskih vladnih in begunskih krogih pričela razprava o usodi beguncev. Nasproti sta si stali dve opciji: razpršitev beguncev ali njihova naselitev v strnjenih skupinah. Slednje so zagovarjali predvsem begunski vodilni krogi, ki so tudi predstavili razne načrte za ustanovitev Novega Pulja (kasneje tudi Novega Zadra). Izbrana je bila srednja pot, neke vrste »strnjene razpršitve«. Nič Novih Puljev in podobnega, ampak gradnja ezulskih blokov in četrti po raznih mestih Italije. Edini primer novega, povsem »istrskega« mesteca je tako danes Fertilia na Sardiniji. Potem, ko je bila na začetku predstavljena kot uresničitev načrta o Novem Pulju, je v resnici Fertilia dosegla le raven naselja z nekaj tisoč prebivalci.

Nastala so zaključena begunska naselja, v katerih so dobile prostor tudi »presajene« (reimpiantate) begunske trgovske in obrtniške dejavnosti. Za del kmetov in ribičev je kasneje poskrbela Ustanova treh Benečiji (Ente Tre Venezie), ki jih je naselila v strnjenih skupinah po kmetijah na bonificiranih zemljiščih, oziroma v obmorskih naseljih, predvsem v Venetu in Furlaniji-Juljski Krajini.¹⁷ Ta jedra »zanesljivih patriotov« naj bi bila oporišča antikomunizma, predvsem (a ne samo) kot nezanimljiva volilna masa. Prefekt iz Modene, v »rdeči« Emiliji-Romagni, je tako 19. oktobra 1953 pisal Notranjemu ministrstvu, da bi »... glede na politično držo večine prebivalstva občine Carpi, in še posebej zaselka Fossoli, lahko bila oportuna, zaradi neizogibnih političnih posledic, stalna vključitev kompaktnega jedra julijskih beguncev, ki so notorično pristaši reda in visokih patriotskih čustev ...«. Naj pripomnim, da je bila prefektova prošnja sprejeta, saj je v Fossoliju nastalo begunsko naselje Sv. Marka.¹⁸

Taka izbira je pomenila ohranitev vsaj določene mere povezanosti begunskih skupnosti in je bila zadnji korak k ustvaritvi posebne identitete ezulov. Celotno društveno in družabno življenje beguncev je namreč temeljilo na njihovem specifičnem organiziranju, na obujanju in ohranjanju domačih, predvsem katoliških tradicij in ustanov, na obhajanju patriotsko karakteriziranih dogodkov in osebnosti (z nekritičnim odnosom do tistih s fašističnim obeležjem), na ohranjanju ustaljenih družbenih odnosov in hierarhije, na podčrtovanju skupne, razredno nediferencirane usode beguncev. In v istem duhu so bili že od rane mladosti vzgajani tudi novi rodovi v »izseljenstvu rojenih ezulov«. Vse to je oblikovalo v beguncih idejo o lastni partikularnosti in posebni usodi.

Ob priliki debate o načinu namestitve puljskih beguncev pa se je zanje nakazovala tudi druga vloga, ki je dejansko postala najvažnejša: vloga branikov italijanstva v obmejnih narodnostno mešanih področjih. Tako je bilo nekaj predlogov za njihovo masovno naselitev na Južno Tirolsko,¹⁹ nimam pa podatkov, ki bi potrjevali izrabljanje ezulov za »etnično bonifikacijo« tega območja. Ta namera se je s pristankom in podporo italijanske vlade uresničila na vzhodni meji, najprej na Goriškem in nato še v večji meri na Tržaškem. Ti dve področji sta tako dobili daleč najštevilnejšo ezulsko skupnost v Italiji, naseljeno v glavnem po posebnih ezulskih naseljih (borghi).

Nacionalna bonifikacija na Tržaškem

V Gorici in širši okolici se je masovni prihod ezulov pričel takoj po vrnitvi mesta Italiji. V predele bivše Cone A Julijske Krajine, ki so pripadli Italiji, se je naselil pomemben del puljskih

¹⁶ Glej članek AP 25.1.56 »Gli istriani hanno voluto restare uomini liberi, cristiani e italiani« (Istrani so hoteli ostati svobodni ljudje, kristjani in Italijani).

¹⁷ Glej npr. Ente Nazionale per le Tre Venezie, Provvidenze a favore dei coltivatori diretti profughi Giuliani, brez datuma (a po letu 1955).

¹⁸ AST-CGG, fasc. 134, dopis prefekta iz Modene Notranjemu ministrstvu št. 3358, 19.10.1953.

¹⁹ Rocchi Flaminio, *L'esodo dei giuliani, fiumani e dalmati*, Ed. Difesa Adriatica, Roma, 1970 (dalje Rocchi, 1970), str. 177.

beguncev, Gorica pa je postala tudi sedež osrednjega vodstva Istrskega revizionističnega gibanja in njegovega glasila »L'Arena di Pola«. Naj dodam, da je CLN iz Pulja, ki do tedaj ni vključeval s fašizmom kompromitiranih osebnosti, po preselitvi v Gorico in preimenovanju kaj kmalu pristopil k ANVGD in iz statuta črtal postavko o izključno mirni poti revizije meje z Jugoslavijo. Prva ezulska naselja so na Goriškem začela nastajati že v letih 1947/48 in so se kasneje le še pomnožila. V Gorici in bližnji okolici so imeli očitno nekateri italijanski krogi namen speljati etnično bonifikacijo do njenih ekstremnih posledic. N. Troha namreč v svoji doktorski disertaciji navaja, da so jugoslovanski obveščevalni viri poročali o nameri, da bi s kazenskimi ekspedicijami, ki naj bi jih organizirano izvajale »škvadre« ezulov, dosegli masovno izselitev Slovencev iz Gorice in okolice. Zapuščeno imetje naj bi služilo namestitvi ezulov. Nekaj zelo podobnega tem napovedim se je tudi dejansko zgodilo v dobi brezvladja, ki je sledila umiku zavezniških enot in »nerazumljivi« zakasnitvi prihoda italijanskih oblasti in vojaških ter policijskih enot na izpraznjeno območje ob priliki prehoda Gorice Italiji, ko so italijanski nacionalisti izvedli pravi protislovenski pogrom.²⁰

V Tržiču-Monfalconu, kjer je bilo revolucionarno razpoloženje množic posebno izrazito in se je do kominformovskega razdora izražalo tudi v močni usmerjenosti za priključitev k socialistični Jugoslaviji, pa so vodstva ladjedelnic in drugih velikih tovarn skušala tudi z nastavljanjem beguncev odpraviti vlogo, ki so jo takoj po vojni imele po obratih ustanove delavskega so-upravljanja (delavski sveti), ki si jih je delavski razred priboril v teku antifašistične borbe.²¹

Iz dokumentov v fondih, ki jih hrani Državni arhiv v Trstu,²² in objavljenih študij se lahko sklepa, da se je na Tržaškem načrtno, politično zaznamovano naseljevanje ezulov pričelo nekoliko kasneje. Zavezniška vojaška uprava (ZVU) je vsaj do leta 1950 do neke mere oteževala stabilno in organizirano naseljevanje beguncev v Cono A Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) in je leta 1947 odbila načrt italijanske vlade, ki je hotela z naselitvijo glavnine puljskih beguncev narodnostno in politično »bonificirati« Cono A. Z odlokom št. 64 je ZVU 19.12.1947 tako npr. prekinila vpisovanje v sezname stalno bivajočega prebivalstva Cone A. Ker je bilo stalno bivališče pogoj za izdajo delovne knjižice, je bila mnogim ezulom onemogočena redna zaposlitev. Do novembra 1950, ko je bil odlok delno ukinjen, so bili v tej situaciji vsi begunci, ki so prišli v Trst po ratifikaciji mirovne pogodbe 15.9.1947, nato pa vsi tisti, ki so v Cono A pribežali po novembru 1949.²³

Vendar italijanska vlada, njeni predstavniki v Trstu ter proitalijanske politične sile nikakor niso opustile tega načrta. Njegovo izvajanje je bilo postopno in je sledilo rasti vpliva rimske vlade v upravi Cone A. Konec leta 1949 je italijanska vlada po dogovoru z ZVU prevzela uradno in direktno upravo pomoči beguncem, ki je bila prej v rokah raznih italijanskih uradnih in poluradnih ustanov. Ezulski javnosti je moralo biti jasno, komu naj bo hvaležna za pomoč v stiski. Na krajevni ravni je bila asistencialna politika za begunce centralizirana v novonastalem Conskem uradu povojne pomoči (Ufficio di Zona di Assistenza Postbellica) v Trstu, ki ga je vodil znani demokrščanski predstavnik Gioachino Palutan (ki je bil tudi predsednik Cone in, od konca leta 1950, prefekt), kar naj bi »hvaležnost« usmerjala predvsem h katoliški stranki.²⁴

²⁰ Glej Troha Nevenka, *Slovensko italijanski odnosi v Coni A Julijske Krajine v luči dokumentov projugoslovanskih sil*, doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani – Filozofska Fakulteta (dalje Troha, *Slovensko italijanski odnosi* ...), str. 329–330.

²¹ O tem glej zbornik *Nazionalismo e neofascismo* ..., str. 663–692.

²² V Državnem arhivu v Trstu (Archivio di Stato di Trieste, AST) obravnavajo begunsko problematiko dokumenti, označeni s klasifikacijami 8/1 do 8/4 ter 8/6, 8/7 in 8/10 fonda Commissariato Generale del Governo (Državni komisarjat – dalje AST-CG) v fasciklih 1, 7, 31, 32, 64, 65, 117, 135 in 136, ki zajemajo dobo od 1952 (čeprav se v njih nahajajo dokumenti tudi iz leta 1950) do 1956 ter tisti s klasifikacijama 221 in 222 fonda Prefettura di Trieste – Atti Generali (Prefektura v Trstu – Splošni spisi, dalje AST-PTAG) v fasciklih 198, 226 in 254, ki se nanašajo na leta od 1946 do 1948.

²³ *Storia di un esodo*, str. 426. O izjalovljenih načrtih italijanske vlade s puljskimi begunci glej tudi ibidem str. 444–445 in Troha, *Slovensko italijanski odnosi* ..., str. 328.

Iz pregledanega gradiva ima temeljno važnost zapisnik sestanka dne 1.6.1950. Na tem sestanku so se zbrali direktor socialne pomoči (Direttore della Pubblica Assistenza) pri Notranjem ministrstvu Republike Italije,²⁵ predstavnik italijanskega Zakladnega ministrstva, predsednik Cone, funkcionar prefekture v Trstu, namestnik direktorja notranjih zadev ZVU, šef Oddelka za socialno pomoč ZVU, predstavnik finančnega oddelka ZVU, direktor občinske asistencialne ustanove (Ente Comunale di Assistenza, ECA) ter vrsta drugih visokih funkcionarjev ZVU, da bi razpravljali o problemih socialne pomoči in beguncev. Glede slednjih je bil dosežen dogovor o ukrepih, ki naj bi jih sprejeli v primeru masovnega priliva beguncev iz Cone B STO-ja v Cono A. Soglasno je bilo sklenjeno, da morajo begunci ostati v Coni A ter da prevzame breme redne socialne, prehrabne in zdravstvene pomoči beguncem italijansko Notranje ministrstvo preko Ufficio di Zona Assistenza Postbellica. ZVU je morala zagotoviti začasno bivališče ezulom, ki si ga niso bili v stanju priskrbeti sami. Kasneje naj bi ZVU tem istim beguncem priskrbelo bivališča »trajnejše narave« z izgradnjo »preprostih hišic«, lociranih v vseh šestih občinah Cone A. Projekti za začasno nastanitev beguncev in določitev območij, kjer naj bi gradili »hišice«, so morali biti pripravljeni v najkrajšem času. Financiranje gradnje »hišic« bi v skladu z dogovori, ki naj bi jih v primernem trenutku sklenili z italijansko vlado, prevzelo italijansko Zakladno ministrstvo.²⁶

S tem dogovorom je italijanska vlada dobila možnost neposredne intervencije v naseljevanju beguncev v Coni A. Dokument pa je nakazoval temeljne obrise tega, kar se je kasneje dejansko zgodilo. ZVU se ni sicer nikoli direktno ukvarjala z ustanavljanjem in upravljanjem begunskih taborišč (razen tistih za apolide) in naselij, vendar ni več postavljala večjih zaprek načrtom »bonifikacije« Cone A in je celo prispevala denarna sredstva za gradnjo begunskih stanovanj.²⁷ Verjetno je tudi odlok ZVU iz novembra 1950, ki je omogočil pridobitev stalne rezidence beguncem, ki so se bili do tedaj zatekli v Cono A, posledica in delna uresničitev tega dogovora.

Gradnjo prvih dokončnih stanovanj za begunce je vodil Ufficio di Zona Assistenza Postbellica. Iz poročil Palutana o izgradnji zasilnih in dokončnih stanovanj v času od 10.2 do 22.4., oz. od 10.6. do 30.11.1951 lahko sklepamo, da je že takrat naseljevanje beguncev potekalo po določenem načrtu, kot dajeta slutiti že naslova omenjenih poročil, ki govorita o »*dejavnosti za uresničevanje gradbenega načrta za begunce*«.²⁸ Gradbeni posegi so se nanašali v glavnem na slovenske predele tržaškega teritorija in mestnih četrti ali njihove neposredne bližine. Do novembra 1951 je bilo tako zgrajenih 28 zasilnih stanovanj v bivši tovarni vrvi Angeli pod Škednjem in 44 podobnih stanovanj v Križu, medtem, ko se je pričela gradnja sedmih blokov (za skupnih 84 stanovanj) na terenih bivše tovarne vrvi Angeli in desetih »hišic« (za skupno 40 stanovanj) v Ribiškem naselju pri Devinu.²⁹ Stroške je krilo italijansko Notranje ministrstvo, ki je

²⁴ *Storia di un esodo*, str. 265 ter 426–468. O Palutanovem imenovanju na mesto prefekta, ki ga je italijanska vlada izvedla brez predhodne konzultacije ZVU, glej Valdevit Gianpaolo, *La questione di Trieste 1941–1954*, Angeli, Milano, 1986 (dalje Vladevit, *La questione ...*), str. 239.

²⁵ Direzione Generale della Pubblica Assistenza (Generalna direkcija socialne pomoči) pri Ministrstvu za notranje zadeve Italije so ustanovili po ukinitvi Ministrstva za pojovno pomoč. Urad je tudi prevzel del nalog prejšnjega ministrstva glede istrskih beguncev. Glavno vlogo pa je pri begunski problematiki igral že omenjeni UZC pri predsedstvu vlade.

²⁶ AST-CGG, fasc. 135, zapisnik sestanka 1.6.1950. Da je italijanska stran temu dokumentu pripisovala veliko važnost potrjuje že dejstvo, da se nahaja v fondu, ki naj bi zajemal dokumente od leta 1952 do 1956, in to zato, ker so se nanj sklicevali (in ga zato priložili) razni uradi in organizacije v svojih dopisih, poročilih, in predlogih iz kasnejših let.

²⁷ ZVU je pa večkrat prispevala denarna sredstva za gradnjo begunskih stanovanj. Glej AST-CGG fasc. 135, poročilo CLNI 26.7.1952 ter AST-CGG, fasc. 65, CLNI, Esodo dalla Zona B. Proposte per l'accoglimento e la sistemazione dei profughi, Trieste, maggio 1954.

²⁸ Poročili se nahajata v fondu AST-CGG, fasc. 135. Italijanski naslov se glasi *Relazione sull'attività svolta per l'attuazione del piano edilizio per i profughi della Zona »B«*.

²⁹ Do julija 1952 je bilo dograjenih še 32 dokončnih stanovanj na ulici Baiamonti pod Škednjem. V drugih zasilnih bivališčih, ki so jih organizirali na pobudo CLNI, je bilo takrat še 2154 oseb, 3260 beguncev pa si je zasilno streho nad glavo priskrbelo drugače. Glej *Storia di un esodo*, str. 454.

že novembra 1950 »za uresničitev gradbenega načrta za begunce« dodelilo 28 milijonov Lit. Goriški pokrajini in 222 milijonov Lit. prefekturi v Trstu.

Leto 1952 je bilo prelomno. Najprej je marca dobila dovoljenje za delovanje v Coni A OAPGD, 9. maja pa je bil dosežen dogovor med Italijo ter VB in ZDA, ki je predvideval (poleg imenovanja italijanskega političnega svetovalca pri ZVU), da preide uprava notranjih in finančno gospodarskih zadev Cone A v roke funkcionarjev, ki jih bo predlagala italijanska vlada. Ti funkcionarji so bili dejansko italijanski vladi tudi dolžni redno poročati in so se z njenimi uradi, predvsem seveda z Ufficio Zone di Confine, dogovarjali in od njih dobivali navodila, kot pričajo dopisi, ki so ohranjeni v fondu Commissariato Generale di Governo. Italijanski del administracije je vodila Višja direkcija uprave (Direzione Superiore dell'Amministrazione), na čelo katere je bil imenovan prefekt Vitelli. Med pristojnostmi, ki so pripadle italijanski administraciji, je bila socialna politika in torej tudi reševanje begunskega vprašanja.³⁰

Konkretnega uresničevanja slednjega se je lotila OAPGD, ki je dejavnostim v Coni A namenila veliko večino sredstev, ki so jih nakazovali italijanska vlada in privatniki. Tempo gradenj se je zaostрил, njihov obseg pa razširil.³¹ Izbrana je bila že uveljavljena rešitev posebnih begunskih naselij, ki so na kraški planoti postala nekaki italijanski dvojniki bližnjih slovenskih vasi. »... *Da bi skupnosti obdržali tuje vsakršnemu negativnemu vplivu...*« in ohranili »... *originalne karakteristike prebivalstva* ...«, kot se je izražala tržaška izpostava OAPGD, so ta naselja opremljali z vrsto rekreativnih in družbeno-družabnih objektov ter vanje »presajali« begunske trgovske in obrtne dejavnosti.³² Že pred vrnitvijo Italije je mapa teh naselij v tržaški pokrajini dobila, vsaj v grobem, svojo dokončno obliko, čeprav se je popolna izvedba naselitvenega načrta zavlekla celo do začetka osemdesetih let.³³

Uresničilo se je to, kar je poudarjal predsednik Cone Palutan v svojem dopisu višjemu direktorju Vitelliju 16.8.1952:

»Dovoljujem si te opomniti, da beograjska »Borba« z dne 11. avgusta ostro reagira na načrt, ki smo ga mi že izvedli in predvideva nastanitev istrskih ezulov v predmestnih predelih za obrambo italijanstva.

Trije že dograjeni in delujoči centri: v ulici Baiamonti (bivša tovarna vrvi Angeli), pri Sv. Križu in v Devinu so oporišča italijanstva in je zato potrebno ta načrt stalno dopolnjevati in podpirati.

Sedanja reakcija Beograda dokazuje, da smo mi izbrali in delovali pravilno.

Zelo bi ti bil hvaležen, če boš stvar omenil Predsedstvu Ministrskega sveta, zato da bodo lahko ta pričeta dela deležna dodatnih podpor, da se zagotovi njihova učinkovitost in razširitev glede na potrebe.»³⁴

³⁰ Glej Novak Bogdan C., *Trieste 1941–1954. La lotta politica, etnica e ideologica*, Mursia, Milano, 1973 (dalje Novak, *Trieste ...*), str. 369–378 ter Vladovit, *La questione ...*, str. 247–249.

³¹ Glej OAPGD, Realizzazioni edilizie dal 1947 al 1964, 31.12.1964, ki se nahaja v Archivio ex-ENLRP, ki ga hrani Ustanova za ljudske gradnje IACP v Trstu. Glej tudi *Storia di un esodo*, str. 455.

³² AST-CGG, fasc. 135, Dejavnost OAPGD v Trstu, junij 1954.

³³ Glej Donato Carlo, Venezia Giulia, v Gentileschi M.L. – Simoncelli R. (a cura di), *Rientro degli emigrati e territorio*, Istituto Grafico Italiano, Napoli, 1983 (dalje Donato, Venezia Giulia), str. 103.

³⁴ AST-CGG, fasc. 135, dopis 16.8.1952, št. 0318/1430 Gab.

»A S.E. Dott. Gian Augusto Vitelli – Direttore Superiore per gli Affari Civili – Trieste.

Mi permetto farti presente che la »Borba« di Belgrado, in data 11 agosto, reagisce fortemente al piano da noi ormai attuato e che prevede la sistemazione di esuli istriani in zone periferiche a difesa dell'italianità.

Infatti i tre centri ormai costituiti e funzionanti: in via Baiamonti (Corderia Angeli), a Santa Croce e a Duino sono capisaldi di italianità e pertanto questo piano va continuamente alimentato e sorretto.

L'attuale reazione di Belgrado sta a dimostrare che noi abbiamo scelto e agito bene.

Ti sarei molto obbligato se vorrai farne un cenno alla Presidenza del Consiglio affinché tali opere iniziate abbiano a godere di ulteriori sussidi per essere mantenute efficienti e ampliate in conformità al bisogno.

Dott. Gino Palutan«.

Naj pojasnim, da je Borba 11.8.1952 v članku z naslovom »Talijanizacija u Zoni A STT – Vlasti naseljavaju Talijane na slovenskom teritoriju« napadala gradnjo novega begunskega naselja (verjetno je pa šlo za taborišče) med Križem in Prosekom in načrtno italianizacijo.

Dejansko je bil ta načrt skupen vsem italijanskim ustanovam v Coni A. Generalni tajnik OAPGD je tako februarja 1953 obveščal direktorja notranjih zadev italijanskega dela administracije ZVU, da je italijanski politični svetovalec »... *odobral kriterije našega dela, ki popolnoma sovpadajo z njegovimi gledanji glede nacionalne bonifikacije Cone Barkovlje-Devin ...*«³⁵ V ta načrt so bili vključeni prav vsi begunci, saj je OAPGD podčrtovala, da bi dograditev doma za ostarele begunce v občini Devin-Nabrežina pomenilo »... *40 italijanskih glasov za občino Devin-Nabrežina ...*«³⁶ Vendar je bila o načrtu vsaj obveščena (in težko je domnevati, da bi ga izvajali brez njenega pristanka) tudi italijanska vlada, kot npr. dokazuje tudi dopis, ki ga je 23.4.1953 Višji direktor uprave ZVU naslovil na Ufficio Zone di Confine, v katerem je med drugim rečeno, da je bila lokacija za gradnjo novih begunskih stanovanjskih blokov vzdolž avtoceste v občini Devin-Nabrežina izbrana v dogovoru z Direkcijo notranjih zadev Višje direkcije uprave ZVU »... *glede na znano nujno okrepitve nacionalnih pozicij v krajih takoimenovanega koridorja ...*«³⁷

Odločilno vlogo je pri vsem tem imel CLN za Istro. V njem so v teh letih prevladali predstavniki stranke Krščanske demokracije, odbor pa z izgubo asistencialnih pristojnosti ni zgubil na pomenu. Bil je za vlado glavni vir informacij o dogajanju v Coni B, njen uradni sogovornik pri reševanju ezulskega vprašanja in dejanski sooblikovalec politike do beguncev, saj so sprejeti ukrepi v glavnem, čeprav ne vedno takoj in v celoti, uresničevali predloge CLN za Istro. Odbor je vztrajno zahteval izvajanje dogovora iz junija 1950 in torej zadržanje beguncev v Coni A STO.³⁸ Ob stalnem napovedovanju možnosti masovnega bega Italijanov iz Cone B je CLN za Istro predlagal, naj se izdelata tak načrt naseljevanja, tudi začasnega, prisotnih in bodočih beguncev, ki naj bo čimbolj definitiven.³⁹ V ta namen je vsaj od leta 1952 predlagal, naj se del začasnih nastanitev priskrbi z izselitvijo iz Cone A balkanskih političnih beguncev, »... *ki predstavljajo stalno in hudo nevarnost za politično in nacionalno ravnotežje cone ...*«⁴⁰ Odbor naj bi soodločal tudi pri izbiri naselitvenih področij ter pri dodeljevanju stanovanj.⁴¹ Slednje se je uresničilo prek OAPGD (s katero je CLN za Istro tesno sodeloval), ki je v sklopu Odbora za dodeljevanje stanovanj tržaške Občine dobila izključno pristojnost oddajanja stanovanj, ki jih je sama gradila.⁴² Ob priliki novega vala izseljevanja iz Cone B, ki je sledil anglo-ameriški noti 8. novembra 1953, pa je CLN za Istro dobil še nalogo preverjanja novodospelih beguncev.⁴³

Prav ob tem begunskem valu pa se je pokazala odločilna vloga Odbora za učinkovito uresničitev vsakega sklepa, ki se je tikal begunskega vprašanja. Iz dostopnega arhivskega gradiva je jasno, da je Odbor od samega začetka novega vala potrdil stališče, da mora čimveč beguncev ostati v Coni A. Zahteval je, da se jim v najkrajšem času zagotovi dokončno rešitev stanovanjskih

³⁵ AST-CGG, fasc. 135, dopis OAPGD 4.2.1953.

³⁶ AST-CGG, fasc. 65, dopis predsednika OAPGD Višjemu direktorju uprave v Trstu, št. 4324/0/2.

³⁷ AST-CGG, fasc. 65, dopis št 4 Ris. Int.

³⁸ Ti naklepi, predlogi dela italijanske diplomacije za rešitev problema čimvečje nacionalne homogenosti teritorijev, ki bi po dokončni razmejitvi pripadali Jugoslaviji oz. Italiji, z izmenjavo prebivalstva ter protislovenski pogrom ob vrnitvi Gorice Italiji porajajo domnevo, da so ti krogi načrtovali pritiske na slovensko prebivalstvo za njegovo masovno izselitev. O dogajanju v Gorici in o načrtih dela italijanske diplomacije glej Troha, *Slovensko italijanski odnosi...*, str. 328–330.

³⁹ Najbolj izdelan predlog v AST-CGG, fasc. 65, CLNI, Esodo dalla Zona B. Proposte per l'accoglimento e la sistemazione dei profughi, Trieste, maggio 1954.

⁴⁰ AST-CGG, fasc. 135, dopis Zakladnega ministrstva R.I. Zunanjemu in Notranjemu ministrstvu R.I. 30.6.1952.

⁴¹ AST-CGG, fasc. 135, poročilo CLNI 26.7.1952.

⁴² Glej AST-CGG, fasc. 136, dopis Direktorja notranjih zadev Višje direkcije civilne uprave ZVU Direkciji pravnih zadev ZVU 28.3.1953.

⁴³ AST-CGG, fasc. 65, dopis 20.10.1953 Višjega direktorja civilne uprave št. 298/Gab Ris, UZC Predsedstva ministrskega sveta.

in delovnih potreb, da bi pa čimveč beguncev na vsak način ostalo v Trstu je za njihovo zasilno nastanitev poleg ponovne zahteve po premestitvi balkanskih beguncev predlagal vsakovrstne rešitve, celo uporabo dveh opuščenih ladij.⁴⁴

9. novembra 1953 je na sestanku v Trstu med predstavniki Višje direkcije civilne uprave ZVU, Predsedništva Cone in CLN za Istro slednji glede na pomanjkanje prostorov za sprejemanje novih beguncev pristal, čeprav »... z veliko bolečino ...«, da se jih napoti izven Cone A. Odbor pa je zahteval, da se jih začasno naseli v krajih, ki naj bodo čim bližje Trstu (predlagal je predvsem Gradež), od koder bi se lahko v ugodnem trenutku spet vrnila na Tržaško za dokončno naselitev. Pristavil je še, da bi bil lahko problem rešen tudi v Trstu, če bi se le v najkrajšem času uresničil predlog o premestitvi balkanskih beguncev v notranjost Italije.⁴⁵

Mesec dni kasneje, 9.12.1953, se je v Rimu sestala Medministrska komisija, ki je bila zadolžena, da sledi problemu beguncev iz Cone B. Prisotni so bili, poleg predstavnikov zainteresiranih ministrstev (zunanjega, notranjega, zakladnega, za delo in socialno skrbstvo, za kmetijstvo in gozdove, za industrijo in trgovino ter tistega za trgovinsko mornarico) in Ufficio Zone di Confine, tudi Višji direktor civilne uprave in Direktor notranjih zadev ZVU ter predstavniki OAPGD, ETV, Consorzio nazionale fra cooperative pescatori e affini (Vsedržavna združna zveza ribiških zadrug) in seveda CLN za Istro. Na tem važnem sestanku, na katerem so bile prisotne vse javne in privatne ustanove, ki so bile tudi kasneje vodilne, s sicer različnimi vlogami, pri načrtnem naseljevanju beguncev na Tržaškem, so se soglasno dogovorili o smernicah reševanja problema beguncev iz Cone B. CLN za Istro se je tudi tokrat vdal v to, da ne bodo vsi begunci ostali v Coni A. Dosegel pa je, da jih ostane v Coni A največje možno število, da je sodeloval v komisiji, ki je morala v Trstu odločiti o obstanku v Coni ali premestitvi v Italijo posameznih beguncev, ter da premeščene naselijo čim bližje Trstu.⁴⁶ Obvezal se je tudi, da bo prepričeval begunce, naj sprejmejo eventualno premestitev v Italijo.⁴⁷ Že 19.1.1954 pa je Višji direktor Vitelli poročal Ufficio Zone di Confine, da je premeščanje beguncev prekinjeno, ker je 11.1.1954 CLN za Istro odpovedal sprejete obveze. Kot razlog za tako odločitev je odbor navajal nevzdržno stanje v italijanskih begunskih taboriščih ter dejstvo, da niso namenili ezulom prostorov v Coni A, ki so postali razpoložljivi po odhodu okoli 1.500 balkanskih beguncev.⁴⁸

S to potezo je CLN za Istro jasno dokazal italijanski vladi, a tudi ZVU, da brez njegovega sodelovanja ni mogoče izvajati nikakršnih sklepov. V kratkem je dosegel, da je komisija, ki je odločala o usodi beguncev, razširila kategorije ezulov, ki jim je bilo dovoljeno ostati v Coni A in prejemati podpore,⁴⁹ ter da je ZVU dala na razpolago begunsko taborišče na Opčinah, ki so ga prej zasedali balkanski begunci. Ezuli so tako ostali v Coni A, za njihovo zasilno nastanitev pa so prišle v poštev vse mogoče rešitve (hoteli, privatna stanovanja, telovadnice, šole, ...). Na ta način so pa bili čestokrat obsojeni živeti v mogoče še slabših življenjskih pogojih od tistih, s katerimi so se srečevali v italijanskih taboriščih in ki so bili za CLN za Istro povod za odpoved sprejetih dogovorov. Tudi zasilne rešitve so dobivale vse bolj dokončni značaj. Tako so npr. velikokrat postavljali zasilne barake na zemljiščih, kjer so kasneje zrasla ezulska naselja.⁵⁰

⁴⁴ Glej AST-CGG, fasc. 134, dopis CLNI Direktorju notranjih zadev ZVU, 21.10.1953.

⁴⁵ AST-CGG, fasc. 134, Memorandum CLNI o sestanku 9.11.1953 na Višji direkciji civilne uprave ZVU, 12.11.1953.

⁴⁶ AST-CGG, fasc. 65, Presidenza del Consiglio dei Ministri – Ufficio per le Zone di Confine, poročilo o sestanku Medministrske komisije za vprašanje beguncev iz Cone B 9.12.1953.

⁴⁷ AST-CGG, fasc. 134, dopis Višjega direktorja civilne uprave UZC št. 96 Ris. Int., 14.12.1953.

⁴⁸ AST-CGG, fasc. 65, dopis št. 30 Ris. Int. Treba je poudariti, da je bil 11.1.1954 termin za premestitev prve skupine beguncev v Italijo. O tem AST-CGG, fasc. 134, poročilo o delu Komisije za stanovanjsko in delovno namestitvev julijskih in dalmatinskih beguncev od 14.12.1953 do 4.2.1954.

⁴⁹ AST-CGG, fasc. 134, poročilo o delu Komisije za stanovanjsko in delovno namestitvev julijskih in dalmatinskih beguncev od 14.12.1953 do 4.2.1954.

⁵⁰ AST-CGG, fasc. 134, poročilo 1.4.1954 o delu Conskega urada Povojne pomoči v prid beguncem iz Cone B po 8.10.1953.

Ezuli so v Trstu kaj kmalu postali važen politični faktor. CLN za Istro, ki je imel nekako v zakupu njihove glasove, pa je še pridobil na politični teži. Delovanje v tej organizaciji je za mnoge njene voditelje bilo izhodišče briljantnih političnih karier na krajevni in vsedrжавni ravni, v glavnem v stranki Krščanske demokracije. Za obvladovanje mase beguncev je CLN za Istro med drugim zelo verjetno razpolagal tudi s podatki tedensko izpopolnjene kartoteke ezulov v Trstu, ki jo je vsaj od leta 1953 urejala OAPGD. Kartoteka naj bi služila predvsem evidentiranju podpornih potreb posameznikov in družin, vendar je bilo dodeljevanje podpor očitno podvrženo političnim kriterijem, saj je bil pogoj za vključitev v kartoteko, poleg statusa begunca, tudi – citiram – »... pozitivno politično stališče«. Gotovo pa je Odbor razpolagal s podatki popisa beguncev, ki ga je OAPGD izvedla po celi Italiji od leta 1955 dalje.⁵¹

Po vrnitvi Italije je bilo za načrtno naseljevanje ezulov vse manj ovir. V gradnjo ezulskih naselij (izključno za ribiče) se je vključil tudi Ente Tre Venezie. Leta 1972 je bilo tako v sami Tržaški pokrajini kar 3.789 od skupnih 6.968 stanovanj, ki jih je OAPGD dogradila ali načrtovala zgraditi v 34 provincah Italije (in na drugem mestu je bila Goriška pokrajina s 642 stanovanji), kot tudi 8 od 12 dijaških domov za mladino vseh starosti ter trije od štirih domov za ostarele in invalide, ki jih je zgradila in upravljala ista ustanova.⁵² Danes je v Tržaški pokrajini kar 17 »borgov« (od katerih je dva zgradil Ente Tre Venezie, vse ostale pa OAPGD), ki strateško pokrivajo teritorij. Po podatkih Statističnega urada Občine Trst je bilo leta 1995 okoli 17% prebivalcev občine s stalnim bivališčem rojenih v Istri ali Dalmaciji. Rezultat vsega tega ni bila le gola obramba italijanstva, ampak radikalna sprememba etničnega razmerja, predvsem v nekaterih predelih tržaške pokrajine. Posebne skrbi je bila v tem smislu deležna Devinsko-Nabrežinska občina, za katero je lahko npr. neznani član italijanskih tajnih služb v nekem poročilu leta 1966 ugotavljal, da je volilni odstotek protiitalijanskih sil (komunistov in Slovencev) padel od 70 na 40%, kar je pomenilo prebitje »rdečega pasu«, ki je obkrožal Trst.⁵³

Sicer se ezuli niso vedno odzivali njim odrejenim patriotskim nalogam z zaželeno gorečnostjo. Begunci, ki so zapustili svoje domove v Miljskih hribih po Londonskem memorandumu, so bili med ezuli vsekakor posebnost. Med njimi naj bi bilo mnogo Slovencev in komunistov, bili pa so nasploh malo patriotski, saj so npr. večkrat ponoči strgali italijansko zastavo, ki je visela na drogu v njihovem taborišču.⁵⁴ Prav tako je treba priznati, da so bili ezuli nesorazmerno malo zastopani, glede na njihovo številčnost, med pobudniki in udeleženci šovinističnih organizacij in dejavnosti.⁵⁵ Ne glede na vse to pa je nedvomno njihova masovna prisotnost na tem področju imela tudi učinek stalnega podpiranja mednarodnih trenj. Težko verjamemo, da si zagovorniki obstanka čimvečjega števila ezulov v Tržaški pokrajini niso predstavljali, da bo uresničitev njihovih zahtev imela tudi ta rezultat. Mnogo verjetneje je bil tak rezultat zaželen, saj je med drugim omogočil tržaškim meščanskim vodilnim slojem, da so, po velikem strahu za svoje dominantne pozicije, ki so ga doživeli ob koncu vojne, s postavljanjem v ospredje »slavokomunistične« nevarnosti in v imenu obrambe razredno nediferenciranih interesov Italijanov – torej z nadaljevanjem predvojne in medvojne politike – trdno obdržali krmilo v svojih rokah.

⁵¹ O tem AST-CGG, fasc. 135, Dejavnost OAPGD v Trstu, junij 1954, oz. AST-CGG, fasc. 32, dopis OAPGD Predsedstvu Ministrskega sveta, 16.4.1955, št. 6223/L/3.

⁵² OAPGD, 25 anni di lavoro, 1947–1972, Roma, marzo 1972.

⁵³ De Lutiis Giuseppe, *Il lato oscuro del potere. Associazioni politiche e strutture paramilitari segrete dal 1946 a oggi*, Editori Riuniti, Roma, 1996, str. 107.

⁵⁴ Glej AST-CGG, fasc. 32, dopis 6.11.1954.

⁵⁵ Glej razne kronologije neofašističnega in šovinističnega delovanja v Furlaniji – Julijski Krajini v *Nazionalismo e neofascismo* ...

Riassunto

I profughi italiani dall' Istria come strumento della »propaganda d' italianità« in Italia e della »bonifica nazionale« a Trieste negli anni 1945–1954

Sandi Volk

Partendo dalla constatazione che l' uso a fini politici del problema dei profughi dai »territori ceduti alla Jugoslavia« si riverbera anche nelle diverse definizioni adottate per designare questo gruppo di persone (optanti, profughi, esuli), l' articolo prende in esame l' evolversi di tale uso, in particolare nella zona di Trieste.

La tematica dei profughi dall' Istria trova la sua prima utilizzazione a scopi propagandistici, in stretta connessione con il tema del preteso tentativo di genocidio degli italiani dell' Istria e della Dalmazia, già durante la guerra sulle pagine della stampa della R.S.I.

Nel dopoguerra i profughi diventano oggetto di particolari attenzioni a partire dal 1946. Con la nascita dell' Ufficio Venezia Giulia presso il Ministero degli Interni, a cui subentra dopo alcuni mesi l' Ufficio per le Zone di Confine presso la Presidenza del Consiglio dei Ministri, vengono poste le basi di quell' apparato di gestione dei profughi giuliani che verrà completato nel giro di alcuni anni. Esso imporrà ben presto, grazie anche a misure legislative, il suo monopolio nella gestione della questione dei profughi. Tale apparato comprenderà anche l' Opera assistenza profughi Giuliani e Dalmati (OAPG), che avrà in cura la realizzazione concreta dell' inserimento dei profughi nella realtà italiana, e le organizzazioni a cui verrà delegata la rappresentanza degli esuli – l' Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia (ANVGD) ed il Comitato di Liberazione Nazionale dell' Istria (CLNI). Pur con differenze e contrapposizioni le due organizzazioni degli esuli avranno obiettivi comuni. CLNI e ANVGD, assieme all' associazionismo profugo minore ad esse collegato, si preoccuperanno di conservare l' identità specifica dei profughi, basata su un' italianità intesa come ipernazionalismo, fervente cattolicesimo e attaccamento alle tradizioni. Ma le organizzazioni dei profughi saranno anche lo strumento attraverso cui i ceti dominanti italiani dell' Istria, esautorati dal ribaltamento degli equilibri sociali e nazionali postulato dal movimento partigiano jugoslavo, potranno riaffermarsi come tali e riprendere il proprio ruolo sociale e politico tradizionale.

Viene messa in luce la correlazione tra il mutamento dell' atteggiamento del governo verso i profughi e l' esodo in massa degli italiani da Pola in seguito alla stipula del trattato di pace da una parte, e l' insapori dello scontro, sia a livello politico che sociale, tra le forze moderate e conservatrici (in primo luogo la Democrazia Cristiana) e la sinistra (in primo luogo il Partito comunista) in Italia, dall' altra. I profughi divengono parte della »propaganda d' italianità«, che trova spazio, in funzione anticomunista, non solo nelle zone confinarie, ma in tutta Italia.

La soluzione che viene scelta fin dal 1947 per risolvere il problema abitativo degli esuli è quella di creare nuclei compatti d' insediamento, i cosiddetti borghi, anche al fine di favorire la conservazione delle caratteristiche sociali e politiche delle comunità di profughi. Tali borghi sorgono un po' dappertutto in Italia, l' insediamento dei profughi è però intenso soprattutto nelle zone al confine orientale. La provincia di Gorizia accoglie buona parte dei profughi da Pola, divenendo la loro capitale in esilio. Proprio a Gorizia la »propaganda d' italianità« assume per la prima volta anche i caratteri della »bonifica nazionale« in funzione antislovena. Nell' articolo viene avanzata a tale proposito l' ipotesi che nel goriziano si sia tentato di arrivare ad uno scambio di popolazione, spingendo gli sloveni autoctoni a trasferirsi in Slovenia per fare spazio agli esuli.

Il luogo in cui gli esuli verranno utilizzati in maniera più massiccia a scopo di »bonifica nazionale« sarà però Trieste. Lo sviluppo di tale progetto viene ricostruito in base a documenti custoditi nel fondo Commissariato Generale del Governo dell' Archivio di Stato di Trieste. L' insediamento mirato dei profughi verrà realizzato gradualmente per l' iniziale contrarietà del Governo Militare Alleato, che amministra fino al 1954 la Zona A del Territorio Libero di Trieste. Nel 1950 si ha la svolta. Governo italiano e GMA giungono ad un' accordo, in base al quale gli eventuali nuovi profughi devono rimanere nella Zona A, dove devono essere approntati per loro ricoveri d' emergenza e progetti di insediamento definitivo. Ha così avvio la realizzazione del progetto di bonifica etnica della Zona. Nel 1952 esso fa un' ulteriore passo avanti con il permesso accordato dal GMA all' OAPG di operare anche nel territorio della Zona A. L' Opera dirottò la gran parte dei suoi mezzi finanziari su Trieste, dando il via all' edificazione accelerata dei borghi istriani. Nello stesso anno parte dell' amministrazione del GMA, compresa l' assistenza ai profughi, passò nelle mani di funzionari proposti dal governo italiano. Formalmente sottoposti all' autorità del Comandante di Zona, questi funzionari saranno in realtà sottoposti ai vari dicasteri governativi romani, dai quali riceveranno direttive e altro.

Nel 1953, dopo l' inizio dell' esodo dalla Zona B in seguito alla nota bipartita del 8 ottobre, si terrà a Roma, presso l' Ufficio Zone di Confine, una riunione dei rappresentanti dei ministeri, delle organizzazioni e

delle istituzioni coinvolte nell' accoglienza ai profughi. Il CLN dell' Istria, che già in precedenza aveva assunto il ruolo di principale ispiratore della politica del governo italiano verso gli esuli, con compiti di rappresentanza e controllo politico, dimostrerà in questa occasione il suo ruolo decisivo nella messa in pratica di qualsiasi decisione riguardante i profughi. Contravvenendo agli impegni assunti nella riunione romana si rifiuterà di intervenire per convincere i profughi ad accettare l' eventuale trasferimento dalla Zona A, ormai satura, nel territorio della Repubblica Italiana. Tale decisione significò l' interruzione dei trasferimenti e la permanenza degli esuli nella Zona A, come postulato dal CLNI dell' Istria. Ma significò anche condannare i profughi a condizioni di vita molto precarie, in molti casi peggiori di quelle che avrebbero incontrato nei centri di raccolta in Italia.

Con il ritorno di Trieste all' Italia il progetto di »bonifica nazionale« poté svilupparsi senza più ostacoli, portando p. es. al ribaltamento degli equilibri nazionali nel comune di Duino Aurisina. Nonostante gli atteggiamenti dei profughi fossero spesso in contraddizione con il ruolo loro assegnato di campioni dell' italianità, intesa in senso sciovinista, il loro massiccio insediamento in zone etnicamente miste non poteva non avere anche l' effetto di mantenere alta la tensione nazionale. Ciò permise ai ceti sociali e politici tradizionalmente al potere a Trieste di riportare e mantenere lo scontro politico sul terreno della contrapposizione nazionale e garantirsi così la perpetuazione della loro posizione dominante.

Boris M. Gombač

**TRST – TRIESTE. DVE IMENI, ENA IDENTITETA:
SPREHOD ČEZ HISTORIOGRAFIJO O TRSTU 1719-1980**

Ljubljana : Narodni muzej; Trst : Tržaška založba, 1993. 181 strani.

Avtor je obdelal problematiko Trsta iz zornega kota historiografije, predvsem italijanske. Knjiga je rezoniran sprehod skozi več kot 200 let tržaške zgodovine in se dotika vprašanj iredentizma, fašizma in italijanskega nacionalizma po drugi svetovni vojni, vse do današnjih dni. Zanimivo in aktualno branje bogati še obsežen seznam literature in neposreden uvod, ki govori o nacionalnem vprašanju v Trstu in Primorju.

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudimo pri nakupu ali naročilu knjige 20 % popusta!

Knjigo lahko naročite v Narodnem muzeju v Ljubljani, Prešernova 20 (tel.: 061/221-882).